

Hoe beleeft het thuisfront een uitzending?

De emotionele stadia bij langdurige inzet

Erik L.J.L. De Soir¹

Inleiding

Een militair die terugkomt na een langdurige zending als ECMM-driver² in Bosnië, wordt zowel door zijn gezin als door zijn chefs en collega's als 'veranderd' ervaren. Zijn echtgenote interpreteert het feit dat hij de eerste dagen na zijn terugkeer wat zwijgzamer is dan vroeger als een gevaar voor de relatie. Het maakt haar zelfs achterdochtig. Ze vermoedt dat er meer aan de hand is; ze is bang dat er misschien tijdens de zending iets is gegroeid tussen haar man en een lokale vrouw. Ze durft het evenwel niet te vragen maar reageert erop door zelf ook afstand te nemen. Eigenlijk wil de man gewoon maar wat tot rust komen, op eigen ritme, en zoekt hij naar gesprekspartners die zijn ervaringen delen. Die vindt hij uiteraard niet thuis en zelfs ook niet op zijn werk. De betrokken militair ervaart, op zijn beurt, zijn vrouw eveneens als 'anders'. Hij vermoedt dat ze hem na al die tijd minder nodig heeft dan tevoren. Ze is autonoom geworden, gewoon om alleen in het leven te staan. De teruggekeerde militair voelt zich thuis overbodig. Ook op het werk is de militair 'anders': zijn functie als onderofficier transmissies ervaart hij, zeker na zijn terugkeer, als saai en monotoon. Hij mist de opwinding en vrijheid die hij wel kende tijdens zijn zending in Bosnië. Zijn aanpassing na een zes maand durende zending had hij nooit zo zwaar ingeschat. Nochtans zegt zijn vader, ook een militair, hem dat "indien hij daar niet mee overweg kan, hij dan beter bakker geworden was". Naast de systemen ouders enerzijds en gezin/relatie anderzijds is ook het systeem werk/collega's grondig veranderd. Zijn - inmiddels nieuwe - chef ervaart hem als lui en onverschillig. Dit beïnvloedt onderhuids hun relatie dermate dat de betrokken militair zich na enkele maanden opnieuw opgeeft om met de volgende ECMM-reeks te kunnen vertrekken. De omgeving interpreteert dit als het gevolg van de levensstijl van beide relatiepartners en denkt dat de man opnieuw op zending wil omdat hij zich 'verslikt' heeft in de bouw van zijn nieuwe woning en de extra premie écht nodig heeft. Etc.

Dit voorbeeld illustreert een probleem zoals er zich op dit ogenblik binnen de *Belgische Krijgsmacht, als veranderend en lerend systeem*, heel wat stellen. We hoeven maar eens goed om ons heen te kijken om op te merken dat zowel een aantal van onze collega's als hun gezinsleden nog steeds de - hoofdzakelijk familiale of relationele - wonden likken van een voorbije zending, ... en dit terwijl een andere zending al weer in het verschiep ligt. De herhaalde, daadwerkelijke inzet van de Belgische legereenheden is nog nooit zo groot geweest als het laatste decennium.

Bij het uitvoeren van vredesondersteunende opdrachten in (potentiële) conflictgebieden of post-war zones werd de Belgische Krijgsmacht de laatste jaren herhaaldelijk geconfronteerd met een buitengewone psychosociale problematiek - zowel voor, tijdens als na deelname aan een langdurige zending - die zich zowel op individueel als op collectief vlak, binnen als buiten de leefkern van de militair, situeerde.

Tot voor enkele jaren waren psychosociale problemen bij operationele inzet zowel voor de betrokkenen, hun leefkern³ als voor de chefs in het operatiegebied én op het thuisfront vrijwel

¹ Erik L.J.L. De Soir is Psycholoog-Psychotherapeut en als Onderwijsgelastigde Psychologie verbonden aan de Leerstoel Psychologie (Departement Gedragwetenschappen) van de Koninklijke Militaire School te Brussel. We houden eraan te stellen dat de inhoud van dit artikel niet noodzakelijk het officiële standpunt van de Belgische Strijdkrachten vertolkt.

² De Belgische militairen kunnen aan de ECMM-zending deelnemen in twee verschillende hoedanigheden: 1) de officieren als ECMM-waarnemer, in principe deel uitmakend van een multinationaal team van monitoren-waarnemers, of, 2) de onderofficieren als ECMM-driver, chauffeur binnen een multinationaal team. We gaan niet verder in op de specifieke functies als *paymaster*, *head of delegation*, etc.

³ De begrippen *leefkern* en *betekenisvol lid uit de leefkern* werden ingevoerd om de meest betekenisvolle en belangrijke anderen uit de grote diversiteit aan mogelijke relaties tussen mensen te benoemen. De termen

onbekend en alleen toegankelijk via oorlogsliteratuur uit andere landen. Binnen de Belgische Krijgsmacht wisten we niet echt goed hoe er adequaat mee om te gaan. Inmiddels lijkt iedereen er steeds meer van overtuigd dat niemand zomaar ongestraft herhaaldelijk en langdurig kan werken, wonen en leven in ongewone omstandigheden: ver van huis en gezin, met een minimum aan intimiteit en comfort, en bovendien blootgesteld aan een rechtstreekse of onrechtstreekse vorm van gevaar. Deze factoren creëren, zowel voor, tijdens als na de zending, stress en constante, expliciete of latente spanningen bij het betrokken individu, zijn leefkern en zijn professionele omgeving. Een risico op disfunctioneren in de diverse levenssferen (privé, professioneel, relationeel, etc) is hieraan inherent.

Eigenlijk kan niemand verwachten dat de ingezette militair bij zijn thuiskomst, na vier of zes maanden van huis te zijn weggeweest, de draad zomaar weer oppakt en de vroegere manier van werken, wonen en leven onverstoord verder zet. Zowel eigen cijfermateriaal als gegevens uit Nederlandse (o.a. Bramsen et. al., 1995a; 1995b; 1997; Moelker en Cloin, 1997), Amerikaanse (o.a. Bartone et. al. 1996, 1997) en Scandinavische studies (o.a. Johansson, 1997) tonen aan dat soms 20 à 30 % van de militairen die terugkomen na operationele inzet ernstige doorwerkingsproblemen ondervinden. De periode van aanpassing aan een inmiddels gewijzigde levenscontext loopt bij *low-intensity* opdrachten⁴ reeds gemiddeld van vier tot zes weken, maar bij *high-intensity* opdrachten blijkt de (her)aanpassing soms zes tot negen maanden in beslag te nemen. Negen maanden?! Dit is ongeveer de periode die in het verleden bij sommige van onze militairen tussen twee opeenvolgende zendingen lag ...!

Een aantal van de problemen verbonden aan de hierboven beschreven situatie komen aan bod in een tweetal artikelen die hun oorsprong vinden in de Belgische ervaringen met uitzendingen en thuisfrontzorg. Dit artikel, het eerste van de twee, besteedt op uitgebreide wijze aandacht aan de emotionele stadia van een langdurige operationele inzet. Deze emotionele stadia vormden het uitgangspunt van een wetenschappelijk gefundeerd, pragmatisch en holistisch model voor psychosociale omkadering. Het tweede artikel (verderop in dit themanummer) besteedt uitgebreid aandacht aan het reeds genoemde model en de mogelijkheden om via *een nazorgconcept op maat de peacekeepers te leren weggaan, te leren weg zijn en te leren terugkomen.*

De emotionele stadia bij langdurige operationele inzet

De Emotionele Cyclus bij Langdurige Ontplooiing in Vredesoperaties (ECLOV)

In de onderstaande paragrafen zullen we de *emotionele stadia van langdurige operationele inzet*, dus de verschillende fasen die we bij gezinnen of partnerrelaties achtereenvolgens onderscheiden gedurende een periode van uitzending, bondig bespreken. Deze fasen noemen wij de *Emotionele Cyclus van Langdurige ontplooiing in Vredesoperaties, afgekort de ECLOV*⁵.

'echtgeno(o)t(e)' en 'partner' zijn vandaag de dag niet meer afdoende en hebben tevens een normatieve connotatie. Toch zullen de termen leefkern, gezin en (meest) betekenisvolle anderen in dit werk onderling uitwisselbaar gebruikt worden.

⁴ Hierbij verwijzen we naar de *wederaanpassingstermijnen* die ons aangegeven werden door deelnemers aan de *zendingsdebriefings* uitgevoerd bij o.a. enkele eenheden van respectievelijk BELBAT IX (1 JP), MOVING STAR VII (1 Cie Rav & Tpt - 18 Bn Log), BELBAT X (2/4 L - 68 Cie Gn)

⁵ Dit is een vrije vertaling van *Emotional Cycle of Peacetime Deployment* waarvan de basis terug te vinden is in een intern rapport (*Emotional Stages of Deployment, 1990*) van het *National Naval Medical Center* in Bethesda (MD, USA). Dit model wordt al erg lang gebruikt bij de *US Navy* en diende tevens als conceptuele basis voor de uitbouw

De zeven emotionele fasen in een langdurige ontplooiing

Fase 1: Protest

In de literatuur (Logan, 1987; Peebles-Kleiger en Kleiger, 1994; De Soir, 1996) vinden we een beschrijving van een twee weken durende periode van spanning, protest en soms zelfs boosheid als het nieuws omtrent de nakende ontplooiing bekendgemaakt wordt en de familie begint met de eerste voorbereidingen op het vertrek. Voornamelijk de levenspartners staan vanaf dan *op het scherp van de snee* en kleine irritaties of meningsverschillen kunnen al snel buitensporige proporties aannemen. Dit is de periode van *boosheid-woede* en *protest* (*Emotional Stages of Deployment*, p27, 1990).

De mate waarin het vertrek op buitenlandse zending plots en onverwacht aangekondigd wordt, bepaalt de intensiteit van de crisis die dit bericht in elke partnerrelatie op expliciete of impliciete wijze zal uitlokken. In de context van operaties waaraan een hele eenheid deelneemt en waarbij de partners en gezinsleden reeds lang vooraf op de hoogte gebracht werden, of reeds zelfs expliciet akkoord gingen met de deelname aan een langdurige zending, is de impact van de initiële schok beperkt of althans milder van aard dan in gevallen waarin het vertrek op zending slechts korte tijd vooraf aan de militair wordt meegedeeld.

De gezinsleden en de relatiepartner van de betrokken militair zien meestal niet in dat het simultaan voorkomen van enerzijds intense gevoelens, die erg moeilijk onder woorden te brengen zijn, en anderzijds een zekere mate van emotionele verdooving, normaal is. Het blijkt vooral de optredende emotionele verdooving te zijn die heel wat misverstanden en onbegrip oproepen. Toch is dit een functioneel mechanisme waardoor bijvoorbeeld de vertrekkende militair zichzelf kan beschermen. Eenmaal vertrokken is, krijgt hij sowieso vroeg of laat de spreekwoordelijke 'klop'. Dit mechanisme kan eveneens de meest betekenisvolle anderen van de vertrekkende militair - i.c. de levensgezellin - treffen: hiermee voorkomt deze dat de militair bij zijn vertrek niet nog eens extra beladen wordt met gevoelens die het alleen nog moeilijker kunnen maken. Het risico bestaat natuurlijk dat deze gevoelens van emotionele verdooving verkeerd geïnterpreteerd worden; dit is meer dan ooit het geval bij het vertrek zelf (zie infra).

Indien de gezinsleden a priori reeds inzien dat het afscheid nemen en vertrekken een proces is, dat niet noodzakelijkerwijze dient beëindigd te zijn als de bussen het militair kwartier verlaten, het schip wegvaart of het vliegtuig opstijgt, dan wordt het moment van het vertrek en de periode kort ervoor ook heel wat minder beladen. Dit proces van afscheid nemen is er tevens één van de juiste afstand ten opzichte van elkaar vinden: hierin slagen de betrokkenen toch alleen maar eenmaal de zending bezig is en de juiste (emotionele) afstand kan worden ingeschat. De wijze waarop tijdens de zending met elkaar gecommuniceerd zal worden is dus zeer belangrijk.

Fase 2: onthechting en vervreemding

De laatste dagen voor het vertrek luiden volgens Logan (1987) de *fase van onthechting en vervreemding* in; gedurende deze fase nemen de familieleden, de levenspartners in het bijzonder, steeds meer afstand van elkaar. Het nakende verlies maakt hen bang en roept heel

van een psychosociaal ondersteuningsprogramma gedurende de operaties van *Desert Shield/Storm* gedurende de Tweede Golfoorlog. Het hier gepresenteerde model integreert het werk van verschillende auteurs.

wat onzekerheden op. Gezien de emotionele geladenheid van elk diepgaand gesprek tijdens deze fase trachten de gezinsleden, zeker de levensgezellen, elkaar zo veel mogelijk met rust te laten. Eigenlijk slagen ze erin net *niet* te doen wat ze willen: bezorgdheid om en liefde voor elkaar uitdrukken op een rustige en begrijpende manier. Het moment van vertrek op zich is veelal getekend door een zeer sterke gevoelsmatige uitdoving, zelfs gevoelens van verlies en verdriet barsten pas maar op het allerlaatste moment los.

Gezinsleden die in de periode voorafgaand aan het vertrek nooit écht de tijd genomen hebben om zich ook emotioneel voor te bereiden en over dit aspect diepgaande gesprekken te hebben, riskeren op het moment van het vertrek zelf ook de meeste verwarring te ondervinden. Dit is ook meer dan ooit waar naar de kinderen toe; eigenlijk zou de vertrekkende militair voor elk van zijn kinderen een apart moment moeten uitgetrokken hebben om het over de zending en wat deze op emotioneel vlak teweegbrengt te hebben.

In *De Soir* (1994) formuleren we raadgevingen om voornamelijk kleine kinderen grondig voor te bereiden op het langdurige afscheid van één van beide ouders.

Zonder emotionele voorbereiding op het vertrek is het alsof er gedurende de laatste ogenblikken een emotionele kortsluiting plaatsvindt die binnen het gezin en/of de partnerrelatie ook heel wat nutteloze schade kan aanrichten.

Fase 3: emotionele desorganisatie

Bij het begin van het vertrek, als de bussen het militair kwartier verlaten of het vliegtuig opstijgt, begint de fase van emotionele desorganisatie (*emotional disorganization*, Peebles-Kleiger en Kleiger, 1994). Deze fase komt overeen met de periode van *verdriet en ontredde van wanhoop (Emotional Stages of Deployment, 1990)* zoals hierboven beschreven. In deze fase vervangen gevoelens van verlies en verdriet enerzijds de lang opgebouwde spanning en boosheid, en anderzijds de emotionele vervreemding die vooral de periode kort voor het vertrek tekende. Aanvankelijk kan deze periode getekend zijn door symptomen van neerslachtigheid of depressie; slaapproblemen, momenten met huilbuien, vertraging van de verschillende levensritmes en eetproblemen. Deze periode kan tot zes weken aanslepen.

Het is best mogelijk dat deze gevoelens en reacties slechts verlaat optreden en enkele dagen tot zelfs weken op zich laten wachten. De mate waarin de gezinsleden de dagen voor het vertrek volop bezig waren met het in orde brengen van de laatste beslommingen en formaliteiten voor vertrek, is bepalend voor het ogenblik waarop de (hyper)activiteit van voorbereiding op het vertrek enigszins stilvalt en gevoelens de bovenhand halen. Op dit ogenblik dringt de draagwijdte van het vertrek, het moment dat de maandenlange afwezigheid inluidde, pas volledig door.

In principe kan deze periode van emotionele desorganisatie (tot) twee à zes weken duren. Bij oorlogsoperaties kan deze periode uitgesmeerd zijn over de hele duur van de zending, hoofdzakelijk bepaald door de berichtgeving omtrent de oorlog in de media. Indien er slecht nieuws komt van het *militair front*, gaat het natuurlijk ook slecht op het *thuisfront*. Het omgekeerde is ook waar en dit wordt dikwijls verkeerd ingeschat door leidinggevend. De operationaliteit van militairen op zending wordt echter sterk ondermijnd indien ze vernemen dat het thuis niet goed gaat. De boodschap die hierin zit is ondubbelzinnig: een goede begeleiding van de achtergebleven families is minstens even belangrijk als een goede leiding van de uitgezonden militairen.

We zouden een militaire chef aldus het volgende advies kunnen geven, indien hij verantwoordelijken voor het leiden van een buitenlandse zending moet aanduiden: “*Geef de beste officier het commando van het contingent, en duidt de tweede beste aan als verantwoordelijke voor de steun en opvang van de gezinnen*”.

Op dit ogenblik is het voor de achtergebleven gezinsleden, zowel voor volwassenen als voor kinderen, belangrijk dat ze beseffen niet alleen in die positie te zitten. Het samen delen van gevoelens van verlies en verlatenheid kan in deze periode erg heilzaam werken. Terwijl de militairen op zending aan hun opdracht werken, kunnen ook de achtergebleven gezinsleden samen aan een project werken en aldus op dezelfde wijze *nabij worden* in de moeilijke periode van afscheid.

Fase 4: Herstel en stabilisatie

Tegen het begin van de zesde week zijn de meeste partnerrelaties of gezinnen volgens Logan (1987) inmiddels terechtgekomen in de *fase van herstel en stabilisatie (recovery & stabilization)* of, zoals ook beschreven in de tweede versie, als de fase van **coping** en *onthechting (Emotional Stages of Deployment, 1990)*. In deze fase ebben de intense gevoelens van verdriet, gemis en verlies stilaan weg. Een toestand van relatieve kalmte en verhoogd vertrouwen in het dagelijks beheer van het huishouden krijgt de bovenhand op de initiële negatieve gevoelens. Dit evenwicht is echter vrij broos: terwijl deze relatieve kalmte op het 'gezinsfront' in principe het grootste deel van de ontplooiingsperiode bewaard blijft, is één punctuele crisis, op het thuisfront of in de operatiezone, genoeg om dit nieuw evenwicht te verstoren.

Gedurende deze fase trachten de achtergebleven meest betekenisvolle anderen een goed leefbare routine te bewerkstelligen. In deze groep wordt idealerwijze getracht de afwezigheid gemeenschappelijk te beleven, informatie uit te wisselen en onderlinge banden te smeden. De eenheid kan hierin een grote rol spelen. Tevens wordt getracht, op individuele wijze, zoveel mogelijk contact te behouden met de ingezette militair op het thuisfront.

Fase 5: anticipatie op de thuiskomst

Volgens het model van Logan (1987) begint ongeveer zes weken voor de terugkeer de *fase van anticipatie op de thuiskomst (anticipation of the homecoming)*. Gevoelens van enerzijds agitatie en spanning, en anderzijds van verlies en wanhoop verschijnen opnieuw terwijl het achtergebleven gezin of de levenspartner zichzelf en de leefomgeving begint klaar te maken op de thuiskomst van de ingezette militair. Gevoelens van zowel angst als hoop staan zeer hoog gespannen; de emoties gaan op en neer tussen de euforie van de terugkeer of tussen de vervulling van de langgekoesterde verlangens en de kans op ontgoocheling, etc.

In de Vietnamoorlog werd de laatste periode van de *tour of duty* beschreven aan de hand van het *Short Timers' Syndroom*. De Marine kent de laatste weken of dagen van een zending op zee als het fenomeen van *Channel Fever; de periode waarin tussen de manschappen de elektriciteit in de lucht hangt*

Fase 6: de (gezins)hereniging

Volgens Logan (1987) begint de (uiteindelijke) *herenigingfase (stage of reunion)* op de dag van de feitelijke gezinshereniging en duurt tot ongeveer zes weken na de thuiskomst. In deze fase tracht het gezin opnieuw "*écht gezin*", en de partnerrelatie opnieuw "*échte partnerrelatie*" te worden. De gezinsleden en/of levensgezellen proberen opnieuw aan elkaars aanwezigheid

te wennen, onderhandelen over de (nieuwe) invulling van de rollen en reageren op dingen die langs beide kanten anders geworden zijn. Het koppel tracht vooral terug langzaam "nabijheid" te bereiken; beide partners zoeken naar de geschikte manier om opnieuw intiem met elkaar te zijn. Tederheid en intimiteit zijn echter iets anders dan de louter seksuele uitbarsting waarnaar heel wat partners halsreikend uitgekeken hebben. Ook kinderen trachten de familiariteit en verbondenheid, naar de ingezette ouder toe, terug op te bouwen, en vice versa.

Het is echter allesbehalve gemakkelijk om na enkele maanden afwezigheid terug thuis te komen. In de literatuur vinden we heel wat verwijzingen naar de schok die vele veteranen ondergaan bij de terugkeer naar het thuisfront. Het concept van de *cultuurschok* (ICD-10, 1994) lijkt erg geschikt om de wijze waarop de abrupte terugkeer door velen ervaren wordt, te beschrijven. Vooral na de eerste zendingen van de Belgische Krijgsmacht, zowel bij de terugkeer uit de postmoderne Balkanconflicten in het Voormalig Joegoslavië als bij de terugkeer uit Somalië bleek de impact van de *foxhole-to-front-porch transition* - vrij vertaald, *de transitie van de infanteriekuil naar de voordeur* - zwaar onderschat. Uit *zendingsdebriefings* die we uitvoerden bij logistieke- en genietroepen⁶ bleek duidelijk hoe heel wat terugkerende militairen zich vervreemd voelden van de eigen leefkern en gezinsleden.

In die eerste ogenblikken staan teruggekeerde veteranen er inderdaad wat onbeholpen bij. Die drukte, dat feestgedruis, het thuiskomen als hoofdpersonage in een reclamespot. Ze hadden het eigenlijk allemaal wel wat rustiger gewild. In weinig tijd moet er plots veel gezegd worden terwijl anderen, buitenstaanders die de zending niet meemaakten, gezien worden als personen die toch nooit zullen verstaan hoe het echt was. Het is vaak reeds in die eerste ogenblikken dat de toon gezet wordt voor de wijze waarop de teruggekeerde veteraan ook de dagen die volgen door zijn gezinsleden of zijn levenspartner gezien wordt.

Fase 7: reïntegratie en stabilisatie

In principe heeft het gezin of de partnerrelatie na zes à twaalf weken het grootste deel van de verloren gewaande coherentie teruggevonden. Dit is in het model van Logan (1987) de *fase van reïntegratie en stabilisatie (reintegration & stabilization)*.

In elk van de zeven bovenstaande stadia kunnen fixaties optreden die het hele proces van herstel ernstig kunnen verstoren. De literatuur (o.a. McCall, 1981) toont tevens aan *dat de terugkeer voor heel wat gezinnen een grotere uitdaging inhoudt dan het vertrek op langdurige zending*. Toch kan deze uitdaging, indien grondig voorbereid en begeleid, de partnerrelatie of het gezin tot een hoger niveau van functioneren brengen en de bestaande relaties tussen mensen verdiepen.

Conclusie

Uit de Belgische ervaringen met uitzendingen bleek telkens weer dat de partners van de militairen de volgende emotionele stadia doorliepen; boosheid en protest, onthechting en vervreemding, emotionele desorganisatie, herstel en stabilisatie, anticipatie op de thuiskomst, de (gezins)hereniging en reïntegratie en stabilisatie. Deze emotionele stadia zijn, zo blijkt uit internationale vergelijkingen, universeel en juist daarom is het noodzakelijk om een op maat

⁶ Zendingsdebriefings uitgevoerd bij o.a. de veteranen van Moving Star VII, Belbat IX en Belbat X.

gesneden zorgconcept te ontwikkelen dat beantwoordt aan de benodigde psychosociale zorg en dat tevens recht doet aan de specifieke omstandigheden en eigenheid van de diverse krijgsmachten. Over dit zorgconcept gaat het tweede artikel dat uitgaat van de Belgische situatie.

Bibliografie

- Bartone, P.T., Adler, A.B., en Vaitkus, M.A. (1996). Social Psychological Issues of US Army Forces to Peacekeeping and Contingency Missions. In: G. Meyer (Ed.), *Friedensengel im Kampfunzig? Zu Theorie und Praxis militärischer UN-Einsätze*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Bartone, P.T. (1997a). American IFOR Experience: Stressors in the Early Deployment Period. In: Soeters, J.L., en Rovers, J.H. NL Arms. Netherlands Annual Review of Military Studies 1997, Tilburg: Giannotten BV.
- Bartone, P.T., en J.V. Bartone (1997b). *American Army Families in Europe: Coping with Deployment Separation*, paper voorgesteld tijdens International Workshop on the Importance of Research on the Home Front and the Need for Family Support, Koninklijke Militaire School.
- Bramsen, I., Klaarenbeek, M.T.A., en Van der Ploeg, H.M. (1995a). Psychische aanpassing van oorlogsveteranen op lange termijn. Het vervolgonderzoek onder de leden van de BNMO. In: Van der Ploeg, H.M., en Weerts, J.M.P. (Eds.), *Veteranen in Nederland*, Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Bramsen, I., Klaarenbeek, M.T.A., en Van der Ploeg, H.M. (1995b). Militaire gevechtservaringen in de jaren 1940-1950. Klachten en gezondheidsbeleving van oorlogsveteranen 50 jaar later. In: Van der Ploeg, H.M., en Weerts, J.M.P. (Eds.), *Veteranen in Nederland*, Lisse: Swets & Zeitlinger.
- De Soir, E. (1994). *Psychosociale ondersteuning bij crisisbeheersingsoperaties. Reacties van kleine kinderen. Deel I & II*. Niet-gepubliceerde begeleidingsbrochures.
- De Soir, E. (1996). *The Belgian Model for Psychosocial Support of Long Term Peacekeeping or Peace Enforcing Missions: The problem of wartime and re-entry stresses on the soldier and his family system*, paper voorgesteld tijdens de 32th International Applied Military Psychology Symposium, Brussel.
- De Soir, E. (1997a). *Personality and Person-Related Problems in Bosnia Veterans' Syndrome*, paper voorgesteld tijdens de 33rd International Applied Military Psychology Symposium, Vienna.
- De Soir, E. (1997b). *Coathelp in Peace-Support Operations: Preventing Secondary Traumatization*, paper voorgesteld tijdens de Fifth European Congress on Traumatic Stress, Maastricht.
- De Soir, E. (1997c). *PeaceSupport Operations and Family Problems: Support Activities to Prevent Culture Shock and Psychological Family Trauma*, paper voorgesteld tijdens de NATO/Partnership-for-Peace Workshop *Psychological Readiness for Multinational Operations: Directions for the 21st Century*, Heidelberg.
- De Soir, E. (1998). *Learned Helplessness in Peace-Support Operations*, paper voorgesteld tijdens de 1st International Conference on Psycho-Social Consequences of War, Dubrovnik.
- National Mental Health Association (1991). *Guide to a mentally healthy reunion*. Alexandria, VA.
- Johansson, E. (1997). *In a Blue Beret. Four Swedish UN Battalions in Bosnia*. National Defence College-Department of Leadership: Karlstad.
- Logan, K.V. (1987). The emotional cycles of deployment. *US Proceedings* 43-47.
- McCall, C. (1981). The homecoming: Your problems aren't over when he gets home. *The Times Magazine*, p5-7.
- Moelker, R., en Cloin, G. (1997). Families and Deployment: Giving Voice to the Home Front. In: Soeters, J.L., en Rovers, J.H. NL Arms. Netherlands Annual Review of Military Studies 1997, Tilburg: Giannotten/
- Peebles-Kleiger, M.J., en Kleiger, J.H. (1994). Re-Integration Stress for Desert Storm Families: Wartime Deployments and Family Trauma. *Journal for Traumatic Stress*, 7, N°2, p173-194.
- US Navy (1987) The Stages of Deployment. In : *Navy Family Deployment Guide* (Norfolk Gen, 7000/1 1/87, 0199-LF-007-0000). Norfolk, VA, Navy Family Services.